

Türkiye Florası

Melissa officinalis/ Oğulotu, Melisa, Limon nanesi Lamiaceae/Ballıbabagiller

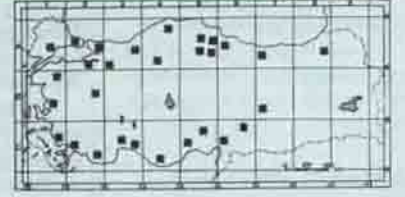
Tıbbi önem sahip limon kokulu, çok yıllık otsu bir bitkidir. Boyu 20-150 cm, gövdesi 4 köşeli, tüylü, dallanmış ve dallanmıştır. Yapraklar basit, ovat, saplı, karşılıklı çapraz dizilişli, kenarları küt dişli (oymalı), 2-9 x 1,5-7 cm büyüklükte, damarlar ve tüyler alt yüzeyde belirgin olup, çiçekler yaprakların koltuğunda, 4-12 çiçekli gruplar halinde ve çevrel dizilişlidir. Kalkış tüpsü, iki dudaklı 5 dişli, 6-10 mm boyunda, sapsız salgı ve uzun örtü tüyleri ile kaplıdır. Korolla önce soluk sarı renkli, sonra beyaz veya bazen soluk mavi renkli, 9-14 mm boyunda, tüp iki dudaklıdır. Stamen 4 adet, korolla tübünden kısa olup

ovaryum üst durumu, 4-gözlü, her göz bir ovül, stigma 2 lobludur. Meyve 4 nuksa ayrılan şizokarpdır.

Bitkinin çiçeklenme dönemi haziran-eylül aylarıdır. Yetiştirme ortamı deniz seviyesinden 1800 m'ye kadaran yüksekliklerden az çok nemli orman açıklıkları, çalılık, makilik alanlar, kayalıklar, yol ve tarla kenarları ile bahçelerdir.

Bu tür yaprak ve gövde tüylerinin tıp ve miktarına, yaprak ve kalıks özelliklerine göre 3 alt türe ayrılır: subsp. *officinalis*, subsp. *altissima* ve subsp. *inodora*. Bunlardan subsp. *officinalis* içerdiği uçucu yağın limon kokulu olması nedeniyle "limon nanesi"

adı ile de bilinir. Tıbbi yönden önem taşıyan bitki de budur. Diğer alt türler kokusuz veya fena kokulu oldukları için pek kullanılmaz. Tıbbi olan alt türün, yani subsp. *officinalis*'in Avrupa ülkelerinde kültürlü yapılmaktadır. Bitki tohumu kolay üretilir. Yaprakları veya elde edilen uçucu yağ halk arasında ve fitoterapide pek çok kullanılır. Bu yapraklar ve yağ tıbbi önemleri nedeniyle birçok farmakope'de kayıtlıdır. Bitkinin etkisi esas olarak gövde, yaprak ve çiçeklerde bulunan uçucu yağdan ileri gelir. Bu organlar ortalama %0,06-0,4 oranında uçucu yağ içerir ve bileşiminde sitral, sitronellal, geraniol gibi kokulu maddeler vardır. Bitki içerdiği bu kokulu maddeler nedeniyle limon kokuludur ve çay halinde içildiğinde yatıştırıcı, mide spazmlarını giderici, gaz söktürücü, antibakteriyel etkilere sahiptir. Bu bakımdan sinirleri yatıştırıcı, sinirsel mide ve barsak rahatsızlıklarında, migren ve diğer sinirsel rahatsızlıkların tedavisinde yararlıdır. Ayrıca bu uçucu yağ, parfümeride, gıda sanayinde, bitki liköründe, çeşitli yakarlarda ve kokulu banyo suları hazırlamada da kullanılır. Eskiden beri halk ilacı olarak bilinen ve çeşitli preparatların bileşimine giren bu bitki, içerdiği uçucu yağın az olması nedeniyle bir süre önemini kaybetmiştir. Ancak son yıllarda yapılan çalışmalarda bitkinin yeni kullanım alanlarının ve etkilerinin saptanması ve hiçbir toksik etkisinin görülmemesi gibi nedenlerle yeniden önem kazanmıştır.

Bitki ülkemizde İç, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ni kapsayan yaygın bir şekilde yetişmektedir. Özellikle Kuzey ve Batı Anadolu Bölgeleri'nde daha bol bulunmaktadır. Ülkemiz dışında Güney Avrupa ve Balkanlar'da yayılış gösterir. Genel yayılışı Akdeniz çevresi ülkeleri olup bir Doğu Akdeniz Bölgesi elementidir.

Yurdumuzda halk arasında kullanımının yanında aktarlarda satılmakta ve İzmir'den yurt dışına ihracat da yapılmaktadır. Ancak 3 alt türden yalnız bir tanesi limon kokuludur ve tıbbi amaçla bunun kullanılması tercih edilmektedir. Fakat bu bitkiyi doğadan toplayan kişiler yanlış alt türün yapraklarını veya bunları karışık olarak toplarlar. Bu durum bitkinin ihracatı sırasında alıcı firmalarınla problem yaratmaktadır. Bu nedenle tıbbi alt türü üretmek ve ihracat edilecek ürünü bundan sağlayarak satmak çok daha doğru bir yoldur. Ayrıca üretimden sağlanacak ürün kalite ve miktar yönünden de standartlara uygun olacağı için ihracat daha düzenli ve kârlı olacaktır. Halen bitkinin ihracatı doğadan toplanarak yapılmaktadır.

Aktarlarda "hakiki melissaotu" adı ile başka bir bitkinin yaprakları da satılmaktadır. Bu yapraklar Lippia citrodora (Verbenaceae) bitkisinin yapraklarıdır.

Sidiris congesta Lamiaceae/Ballıbabagiller

Dünyada sadece yurdumuzda Toros Dağları'nda yetişen bu tür ülkemiz Sideritis türleri arasında "çay" olarak en fazla kullanılan bitkilerden birisidir. İlk örnekleri 1872 yılında Peron tarafından İçel'in Anamur kazası çevresinden toplanmış olan bu bitki 1951 yılında P.H. Davis ve Huber-Morath tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır.

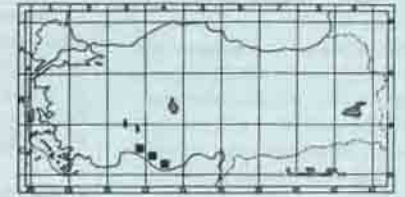
Bitki çok yıllık, 20-75 cm boyunda, gövde dik, basit veya dipten itibaren az dallanan otsu bir bitkidir. Gövde 4 köşeli, yatık ve beyaz renkli ince tüylerle örtülü, salgı tüyleri ise seyrekler. Yapraklar basit, karşılıklı-çapraz dizilişli, taban yaprakları küçük, kısa saplı, kalın, sık ve uzun tüylerle kaplıdır. Gövde yaprakları ovat, oblong-lanseolat, 1,5-3 x 0,5-1,2 cm büyüklükte ve sapsız, kenarları tabana doğru düz, uca doğru ise dişlidir. Brakteeler geniş ovat veya orbikuler, sapsız, sarımsı-yeşil renkli, tepesi sivri uçludur. Çiçekler gövdenin tepesine doğru 5-12 nodusta ve her nodusta 5-6 çiçek çevrel olarak dizilmiş durumdadır.

Noduslar ve çiçekler tepeye doğru sıklaşır. Kalkış tüpü 9-11 mm boyunda, 5 eşit dişli, dişler uzun beyaz renkli tüylerle kaplıdır. Korolla sarı renkli, tüp 12-15 mm uzunlukta, iki dudaklı, üst dudak iki, alt dudak üç loblu, dip

kısmı tüysüz, üst kısmı tüylü, içte boğaz kısmı uzun tüylerden oluşan bir halka ve kahverengi çizgiler taşır. Stamenler 4 adet; ikisi uzun, ikisi kısa filamentlidir. Ovaryum üst durumu, 4 gözlü, her gözde birer ovül vardır. Meyve 4 nuksa ayrılan şizokarpdır.

Bitki mayıs-agustos ayları arasında çiçek açar. Deniz seviyesinden 1000 m'ye kadar olan yüksekliklerde çam ve meşe ormanları açıklıkları ile bozuk makiliklerde yetişir. Yurdumuz için endemik olan bu tür Güney Anadolu'da Manavgat, Akseki, Alanya ile Anamur çevrelerinde yetişir. Bitki çiçekli iken toplanan sürgünler gölgeli ve havadar bir yerde kurutulur, sonra çay olarak kullanılır. Güney Anadolu'da evlerde ve çayhanelerde bitkinin çiçekli dalları, üzerinden kay-

namış sıcak su geçirilerek hazırlanan "çay" "dağ çayı" veya "yayla çayı" adı ile yaygın bir şekilde içilmektedir. Bu şekilde hazırlanan çay açık sarı renkli, hafif ve hoş kokulu bir sıvıdır. Yerli halkın yanı sıra turistlerin de oldukça rağbet ettikleri bir çaydır. Çay için hazırlanan bitki demetleri yol boylarında ve aktarlarda satılmaktadır. Bu ve benzer diğer bitkisel çaylar zaman zaman ihracat edilmektedir.

Dar yayılışlı ve nadir bitkilerimiz arasında yer alan bu türün çay olarak kullanılmak amacıyla toplanması oldukça yaygındır. Doğadaki popülasyonu üzerinde tahribat yönünden bir araştırma yapılmamıştır.

Ancak aşırı toplama zarar görmeye olası olduğu oldukça fazladır. Bu nedenle korunması gerekli bitkiler arasında sayılmalı ve gerekli önlemler şimdiden alınmalıdır.

Salvia fruticosa Miller Anadolu Adaçayı Lamiaceae/Balıbabagiller

Yurdumuzda yaprakları "adaçayı" olarak en fazla kullanılan bitki budur. Bilim dünyasına 1768 yılında Miller tarafından tanıtılmıştır. Ancak daha sonraları farklı bölgelerden toplanan örnekleri değişik bilim adamları tarafından *Salvia triloba* L. fil., *S. libanotica* Boiss. Gall., *S. lobryana* Aznav., *S. triloba* L. fil. subsp. *libanotica* (Boiss. et Gall.) Holmboe şeklinde isimlendirilmişse de, bütün bunların aynı bitki olduğu saptanarak bu isimler sinonim (şehsim) olarak kabul edilmişlerdir. Bitkinin tip örneği British Museum'da bulunmaktadır.

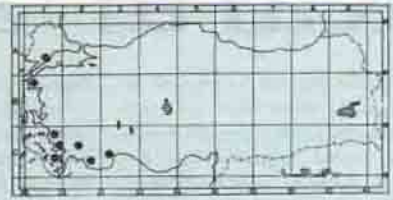
Bu tür 1 m'ye kadar boyanabilen, çalı tipinde, çok yıllık ve çok dallı olan bir adaçayı çeşididir. Çiçekli sürgünleri dik, gövde ve dalları beyaz renkli ve yalıtık (yüzye kaplıdır). Yapraklar karşılıklı

çapraz dizilimli, saplı, basit veya üç loblu (*S. triloba* adı buradan gelir), 2-5 cm büyüklükte, kenarları krenat, üst yüzü yeşil, alt yüzü beyaz tüylü ve gri renklidir. Çiçekler yaprakların koltuğunda 2-8 tanesi birarada çevreli dizilimindedir. Kaliks tüpü çan şeklinde, 9 mm boyunda, genellikle yeşilimsi-beyaz, 20-25 mm boyunda, tüp iki dudaklı, üst dudak dik, alt dudak tabana doğru mide şeklinde çukurluktur. Stamenler 4 adet, ancak ikisi anter taşıyıcı, diğer ikisi ise körelmiş ve staminodyum halini almıştır. Ovaryum 2 karpelden yapılmış, üst doruklu, 4 gözlü, her göz 1 ovul taşır; stilus basit, stigma 2 lobludur. Meyve kalıcı kaliks ile örtülüdür, 4 nukse ayrılan bir çizokarpdır. Kromozom sayısı $2n=14$.

Bitki, mart-mayıs ayları arasında çiçek açar. Yetiştirme oranı deniz seviyesinden 700 m'ye kadar kalkerli kayalar ve maki türleri arasındadır. Yayıldığı Güneybatı Anadolu, Batı Anadolu ve Kuzeybatı Anadolu Bölgeleri'ndedir. Ülkemiz dışında İtalya, Sicilya, Balkanlar, Kuzey Afrika, Suriye ve Kıbrıs'da yayılış gösterir.

Bu bitkinin yaprakları ve çiçekli dalları %3 oranında uçucu yağ içerir. Bu yağın başlıca bileşeni sineol (okalipitol)'dür. Bu nedenle kuvvetli ve güzel kokuludur. Yurdumuzda tıbbi adaçayı (*Salvia officinalis*) yerine kullanılır. Batı ve Güney Anadolu bölgelerimizde bitki çiçek açmadan evvel toplanan yapraklı sürgünler gölge ve havadar bir yerde kurutulur. Kurutulmuş yapraklar üzerinden kaynamış sıcak su geçirilerek hazırlanan sıvı "adaçayı" adı ile bilinir ve acık olarak içilir. Bu çay açık sarı renkli ve hoş kokuludur. Yapraklı sürgünler demetler halinde sıklıkla satılır. Ayrıca bitkinin Türkiye'den ihrac edilen tıbbi bitkiler arasında önemli bir yeri vardır. İhracaat başta Japonya olmak üzere Fransa, A.B.D., İngiltere ve İtalya'ya yapılır.

Diğer taraftan bitkinin yapraklarından sübuhan distilasyonu ile elde edilen uçucu yağ "elma yağı" adı ile bilinir. Daha çok Muğla ili yöresinde elde edilen bu yağ, sarımsı veya berrak renkli, özel kokulu ve yakıcı lezzetli bir sıvıdır. Bileşi-

minde daha çok sineol bulunur. Tıbbi özelliği vardır. Bu özellik bitkinin içerdiği uçucu yağda bulunan ve çoğu kuvvetli antiseptik etki gösteren maddelerden ileri gelir. Bir bardak suya 3-4 damla konularak içildiğinde gaz söktürücü, idrar artırıcı, ter kesici etkilere sahiptir. Ayrıca haricen kullanıldığında romatizma ağrıların giderici ve antiseptik etki gösterir. Daha yüksek oranda alınırsa acı lezzetli ve zararlı olur. Bu yağın elma yağı dermesinin nederli, bitkinin bazı dalları üzerinde küçük bir elmaya benzeyen grimsi-yeşil gal (mazı)ların bulunmasıdır.

Bitki çay olarak kullanılmak üzere veya yağı çıkarılmak amacıyla yurdumuzdaki yetiştirildiği bölgelerden toplanmaktadır. Toplama, çiçek açmadan önceki safhada toprak üstü sürgünlerinin koparılması veya biçilmesi şeklinde yapılır. Bu sürgünler gölge ve havadar bir yerde kurutulur. Demetler halinde aktarılar satılır veya balıyalar halinde ihrac edilir. Bitkinin aşırı toplanması sonucu doğadaki popülasyonlarında tahribat ve azalma meydana gelmektedir. Üretimi için Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nin öncülüğünde Menemen Ziraat Araştırma Müdürlüğü arazisinde ve Aydın civarında çalışmalar vardır. Ancak halen tamamen doğadan toplanmaktadır. Bu nedenle bitki büyük bir baskı altındadır.

Vaccinium arctostaphylos /Çay Üzümü Ericaceae/Fundagiller

Boyu 1-6 m, kışın yapraklarını diken, çalı görünüşlü bir bitkidir. Gövdesi dallanmış, genç dallar seyrek tüylüdür. Yapraklar basit, çok kısa saplı eliptik, 4,5-9 x 2,5-5 cm boyutlarında, ucu sivri, kenarları ince dişli, üst yüzü koyu yeşil, alt yüzü grimsi-yeşil, damarların üstü tüylü olup, sonbaharda renkleri kırmızı, Çiçekler yaprakların koltuğunda 3-8 çiçekli salkımlar halinde yer alır. Kaliks 5 parçalı, yeşil, Korolla tomurcuk halinde iken pembe, açınca beyazımsı-pembe renk alır, tüp şeklinde, 5 loblu, lobların ucu genleşir. Stamenler 10 adet. İla-

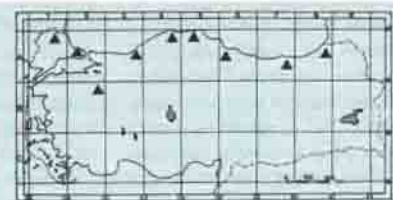
mentler 2 mm, anterler tüysüz, 4 mm, uçta birer delikle açılırlar. Ovaryum alt doruklu, 5 gözlü, stilus 6-8 mm boyundadır. Meyve küresel, 8-10 mm çapında, mavimsi-siyah, ekşimsi tatlı lezzetli ve üzüm suyu içerir. Tohumlar küçük, pembemsi-kırmızı olup, çok sayıdadır. Bitki mayıs-temmuz ayları arasında çiçeklenir. Meyve sonbaharda olgunlaşır.

Güneydoğu Avrupa'dan Kafkasya'ya kadar yayılış gösteren bu bitki yurdumuzda Trakya'da Istranca Dağları'ndan itibaren Balıkesir, İstanbul, Bursa, Zonguldak, Kastamonu, Sinop,

Samsun, Trabzon ve Rize çevrelerinde bulunur. Özellikle Doğu Karadeniz Bölgesinde daha bol bulunmaktadır. Yetiştirme oranı deniz seviyesinden 2000 m yüksekliklere kadar orman altı ve açıkları ile orman içi yolların kenarlarıdır. Gölge ve asidik toprakları sever. Yapraklı orman ağaçlarının alt tabakasını oluşturur. Genellikle orman gücü, karayemiş, kayın, porsukaağacı vb gibi çalı ve ağaçlarla birlikte bulunur. Orman florasının dengesi açısından önemli bir bitkidir.

Bu bitkinin yaprakları tane, organik asitler taşıyıcı. Özellikle tane taşıması nedeniyle eczacılıkta ishale kesici etkisi vardır. Tehlikesiz kullanılabilir. Yaprakları I. Dünya Savaşı yıllarında çay yerine kullanılmış veya çaya ilave edilmiştir. Bu yüzden bitkiye Trabzon çayı, Sapanca çayı gibi isimler verilmiştir. Ancak günümüzde yeterli miktarda çay üretimi yapılabildiğinden böyle bir kullanımı yoktur. Boyayıcı özelliği nedeniyle yapraklar yün ve iplik boyamada kullanılır.

Meyvenin bileşiminde antosiyanozit (karmuz renk maddesi) ve C vitamini bulunur. Meyveler taze olarak yendiği gibi pişirilerek komposto halinde de yenir.

Ayrıca reçel ve marmelat da yapılır. Günümüzde meyveler bitkisel çayların bileşimine de katılır. Bu amaçla toplanan kurutulmuş meyveler Trabzon'dan ihrac edilir. Bu meyveleri aylar da severek yerir. Hatta bu nedenle bitkiye ayı üzümü, çobanüzümü, avcı üzümü veya likarba, libade, kaskanaga gibi değişik isimler de verilmektedir.

Mehmet Koyuncu
Prof. Dr., A.U. Ecz. Fak.

Kaynaklar
Boşay, T. *Türkiye'de Bitkilerle Tedavi*. İstanbul, 1984.
Davis, P.H. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, Vol. 6-7, Edinburgh, 1978, 1982.
Özer, L. *Vaccinium arctostaphylos* L. (Çayüzümü) Meyvelerinin *Antosiyanozit* İçeriğinin ve Tane İçerdiği *Antosiyanozit* İçeriklerinin (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1981.
Sezik, E. "Anadolu'da çay olarak kullanılan yabani bitkiler", TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi, Eylül 1990.
Taner, N., İsmail, F., Taner, M., Koyuncu, M. "On the occurrence of some *Salvia* species growing in South Anatolia", *Doga Bilim Dergisi*, Sayı 22, 1985.